

ДЕЯКІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНО- І ГЛОТОГЕНЕЗУ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У статті обґрунтовується необхідність комплексного підходу до етно- і глотогенетичних досліджень із залученням не тільки лінгвістичних, але й історичних, археологічних, антропологічних та інших джерел, визначаються їхні можливості й недоліки, аналізуються основні здобутки східнослов'янських суспільствознавців у застосуванні комплексного методу, розглядається проблема походження української мови. Порушуються також деякі інші актуальні методологічні проблеми історичного мовознавства.

Ключові слова: глотогенез східних слов'ян, етногенез східних слов'ян, праслов'янська етномовна спільність, протоукраїнський період, східні слов'яни.

Систематичне дослідження проблем, що стосуються походження східнослов'янських народів та їхніх мов, на ґрунті загальнотеоретичних міркувань і з використанням традиційних джерел (спочатку переважно мовознавчих — писемних пам'яток і народних говорів), як відомо, почалося в Росії з другої половини XIX ст. разом із розвитком порівняльно-історичного мовознавства. Конкретні досягнення в розв'язанні цих проблем на кожному історичному етапі визначалися обсягом наявного в дослідників фактичного матеріалу й способами його наукової інтерпретації, а також панівними на цих етапах загальнотеоретичними поглядами на етно- і глотогенетичні процеси взагалі й на формування та розвиток східнослов'янських народів і їхніх мов зокрема. При цьому декілька поколінь дослідників мусили пройти шлях від традиційного розуміння східнослов'янського етномовного ареалу як однорідного моноліту — «єдиного руського народу» без істотних етнічних і діалектних відмінностей, які з'явилися нібито лише в період феодальної роздрібненості, до усвідомлення споконвічної складності й розмаїтості етномовної ситуації на східнослов'янських землях, зокрема й до переконаності в тому, що «наявність значної кількості діалектних розходжень як у давній східнослов'янській, так і в давньоруській мові є безсумнівним фактом»¹.

Для висвітлення різних аспектів етно- і глотогенезу східних слов'ян, формування східнослов'янського етномовного простору (в російській мовознавчій традиції — давньоруської мови), етапів та особливостей його діалектного розшарування, яке поступово внаслідок перегрупування діалектних зон завершилося утворенням трьох самостійних східнослов'янських мов, важливе наукове значення мають праці багатьох українських, російських, білоруських дослід-

---

¹ *Филин Ф. П.* Древнерусские диалектные зоны и происхождение восточнославянских языков // *Вопр. языкознания.* — 1970. — № 5. — С. 3.

ників та славістів з інших країн (зокрема К. П. Михальчука, П. Г. Житецького, О. О. Потебні, Ю. Ф. Карського, А. Ю. Кримського, Є. К. Тимченка, В. М. Ганцова, П. О. Бузука, О. О. Шахматова, О. І. Соболевського, С. Б. Бернштейна, В. І. Абаєва, О. М. Трубачова, В. М. Топорова, Ф. П. Філіна, Г. О. Хабургаєва, В. В. Іванова, А. А. Залізняка, В. В. Колесова, К. В. Горшкової, І. І. Огієнка, С. Й. Смаль-Стоцького, Ю. В. Шевельова, Л. А. Булаховського, О. С. Мельничука, М. А. Жовтобрюха, В. М. Русанівського, С. П. Самійленка, С. П. Бевзенка, О. Б. Ткаченка, І. Г. Матвіяса, В. В. Німчука, Ю. О. Карпенка, А. М. Залеського, В. Г. Скляренка, А. Й. Журавського, В. В. Мартинова, О. М. Булики, Т. Лер-Сплавінського, К. Мошинського, П. Векслера, Р. Нахтігала та багатьох інших), у монографіях та окремих статтях яких порушується цілий ряд загальних проблем, що стосуються східнослов'янського глотогенезу, і висвітлюється історія конкретних фонетичних і граматичних рис та особливостей окремих східнослов'янських мов.

Наукові позиції провідних мовознавців різних періодів і лінгвістичних шкіл у численних питаннях історичної діалектології та граматики східнослов'янських мов ґрунтовно проаналізовані й досить повно викладені в працях Л. А. Булаховського, Ф. П. Філіна, В. В. Німчука² та в узагальнювальній багатотомній «Історії української мови»³, що усуває необхідність детальнішого висвітлення цього питання, яке виходить за рамки окресленої нами проблематики. Зазначимо лише, що переважна більшість цих та інших авторів, які порушували проблемами етно- і глотогенезу східних слов'ян, у своїх статтях і монографіях зовсім оминають теоретичні засади й методологічні позиції, на базі яких вони будують дослідження. Українські здобутки в цій галузі поки що зводяться фактично до двох статей В. В. Німчука, в яких на основі досліджень Г. Пауля, В. Гумбольдта, Ж. Вандрієса, Ю. В. Шевельова, Г. О. Хабургаєва, В. В. Мартинова, А. Є. Супруна, Є. С. Кубрякової та ін. він викладає своє розуміння загальних закономірностей формування й розвитку споріднених мов⁴, оскільки «без елементарної теорії глотогенезу легко пуститися на манівці та в суб'єктивізм»⁵. Проте слід зауважити, що створити комплексну універсальну теорію глотогенезу, яку можна було б коректно застосовувати при дослідженні глотогенетичного процесу будь-якої конкретної мови або групи споріднених мов, принципово неможливо, бо кожна з них має свою специфіку і своєрідні умови формування та розвитку. Зокрема, й реалії східнослов'янського етно- і глотогенезу далеко не завжди співзвучні з теоретичними напрацюваннями західноєвропейських та інших мовних теоретиків.

Теорія й методологія наукових досліджень з етногенезу різних народів і глотогенезу споріднених мов охоплює чимало різних аспектів. Для дослідження етно- і глотогенезу східних слов'ян принципове значення, на наш погляд, мають

² Булаховський Л. А. Питання походження української мови // Булаховський Л. А. Вибрані праці : В 5 т.— К., 1977.— Т. 2.— С. 167–190; Філін Ф. П. Образование языка восточных славян.— М. ; Ленинград, 1962.— С. 7.— С. 49; Філін Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Историко-диалектологический очерк.— Ленинград, 1972.— С. 30–83; Німчук В. В. Походження й розвиток мови української народності // Українська народність: Нариси соціально-економічної і етнополітичної історії.— К., 1990.— С. 190–234; Німчук В. В. Походження української мови // Етнічна та етнокультурна історія України : В 3 т.— К., 2005.— Т. 1. Кн. 2.— С. 351–468.

³ Історія української мови. Фонетика.— К., 1979.— С. 7–62.

⁴ Німчук В. В. Походження й розвиток мови української народності.— С. 190–193; Німчук В. В. Походження української мови.— С. 353–361.

⁵ Німчук В. В. Походження української мови.— С. 359.

насамперед принципи добору необхідного й достатнього кола джерел та способи їх наукової інтерпретації.

У XIX і в першій чверті XX ст. філологи, історики, археологи й етнологи, що займалися проблемами етно- й глотогенезу, працювали автономно — за принципом «кожен має займатися своєю справою». Проте з поступовим нагромадженням фактичного матеріалу в кожній із суспільних наук і новими досягненнями в його узагальненні почала визрівати думка про необхідність виходу дослідників-суспільствознавців за межі своєї вузької спеціальності й урахування здобутків інших гуманітарних наук.

Найпершими цього висновку дійшли історики. Ще на початку XX ст. досить виразно намітився поділ гуманітаріїв на теоретиків, котрі розуміли необхідність кардинального переосмислення методології історичного дослідження, і значно ширше коло традиціоналістів, що залишалися в рамках вузькоспеціалізованих, позитивістських уявлень про способи історичних студій⁶. Необхідність критичного переосмислення проблем методології історичного дослідження, зміни професійної орієнтації істориків стала ще очевиднішою на початок 20-х років XX ст. Вузьку спеціалізацію переважної більшості тодішніх істориків, прагматизм і відсутність у них теоретичного підходу до методології історичного дослідження чи не найгостріше критикував російський філософ і методолог Л. П. Карсавін у своїй праці «Философия истории», опублікованій у Берліні 1923 року. З 1929 р. у Парижі почав виходити часопис «Аннали» — найвпливовіше міжнародне методологічне видання. Цей часопис виступав за створення єдиної науки про людину, за міждисциплінарні контакти істориків з представниками інших наук, за «історію в усій її повноті». Найчіткіше обґрунтування необхідності взаємодії історії з іншими галузями знань, міждисциплінарного підходу до вивчення джерел спостерігається у відомому в наукових колах виданні — колективній праці найвидатніших французьких істориків і спеціалістів історичних наук «Історія та її методи» («Histoire et ses methodes», Париж, 1961).

Майже синхронно з істориками 20-х років XX ст. важливий принцип комплексного вивчення етногенетичних проблем силами лінгвістів, істориків, археологів, антропологів, етнографів та інших спеціалістів проголосив і О. О. Шахматов, а в 30–40-х роках цей принцип сприймався вже як необхідність. Проте нерозробленість методики археологічних і лінгвістичних, лінгвістичних і антропологічних, археологічних та історичних зіставлень, використання часто суб'єктивних критеріїв для подібних досліджень призвели до того, що давно назріле й нині майже загальне для всіх спеціалістів з проблем слов'янського етно- і глотогенезу прагнення до комплексності досліджень тривалий час залишалися більше побажанням, аніж реальним досягненням⁷.

Майже до кінця XX ст. декларації про доцільність міждисциплінарного синтезу в етногенетичних дослідженнях або й конкретні вияви такого підходу знаходимо лише в окремих працях небагатьох дослідників. Зокрема, серед лінгвістів археологічний матеріал при таких дослідженнях у 40-х роках XX ст. досить широко використовував Т. Лер-Сплавінський⁸ у зв'язку з бурхливим розвитком польської археології в післявоєнний період. Наприкінці 40-х років минулого століття увагу дослідників привернула програмна стаття Р. І. Аванесова, присвячена

⁶ Данилевский И. Н., Кабанов В. В., Медушевская О. М., Румянцева М. Ф. Источниковедение. Теория. История. Метод. Источники российской истории.— М., 2000.— С. 55.

⁷ Королюк В. Д. К исследованиям в области этногенеза славян и восточных романцев // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев.— М., 1976.— С. 7–8, 18.

⁸ Lehr-Splawinski T. O pochodzeniu i praoczyźnie Słowian.— Poznań, 1946.

утворенню російських говорів⁹, насамперед настановами методологічного плану, й особливо констатацією необхідності вивчення історії мови і законів її розвитку в нерозривному зв'язку з історією народу, що по суті було закликом до комплексного підходу в дослідженні мовних явищ. Елементи такого підходу простежуються і в самій статті Р. І. Аванесова. Проте його абсолютно скептичне ставлення до можливості реконструкції східнослов'янських діалектів дописемного періоду вже не може задовольнити сучасного дослідника. Незважаючи на це, низка цікавих і оригінальних спостережень та пропозицій Р. І. Аванесова, викладених у цій статті й у численних інших працях з різних питань історичної діалектології російської мови, залишаються актуальними і в наш час.

Після відомої лінгвістичної дискусії 1950 р., яка реабілітувала порівняльно-історичний метод, за півстоліття з'явилася величезна кількість праць різного рівня й наукової вартості, в яких серед іншого порушувалися й окремі питання східнослов'янського глотогенезу, зокрема історичної діалектології східнослов'янських мов. Ці дослідження сприяли нагромадженню фактичного матеріалу на фонетичному, граматичному й лексичному рівнях і готували науковий ґрунт для узагальнювальних праць.

Від 70-х років ХХ ст. ідея міждисциплінарного синтезу в гуманітарних дослідженнях знаходить розуміння й підтримку у все ширших колах східнослов'янських, насамперед російських, лінгвістів та істориків. Як слушно відзначив Ф. П. Філін, «завдання історика-мовознавця можуть вважатися виконаними лише тоді, коли розкрито не тільки механізм мовних змін, а й умови, в яких ці зміни відбувалися і якими вони врешті-решт були зумовлені, коли за мовними явищами відкривається історія суспільства, життя минулих поколінь»¹⁰. А ці завдання, у свою чергу, зобов'язують дослідника звертатися до різноманітних питань етногенезу східних слов'ян, оскільки «без висвітлення етногенетичного процесу не можна зрозуміти і всебічно охарактеризувати не лише конкретний хід історії в її далеких глибинах, але й початок історичного життя сучасних народностей і націй»¹¹.

Необхідність виходу за рамки суто лінгвістичних матеріалів диктується також сучасними особливостями розвитку мовознавства, зокрема процесом поступового його перетворення з описової науки в пояснювальну, тобто переходом від нагромадження й опису фактів до встановлення їхньої генези і причинних зв'язків¹². На думку В. І. Абаєва, це — початок нової ери в історії мовознавства¹³.

Як відомо, в будь-якій науці перехід від описової до пояснювальної стадії потребує залучення цілого ряду даних зі споріднених галузей знань, що повною мірою стосується й мовознавства. «Мова — явище унікальне за своєю універсальністю, тому так безмежно широкі й універсальні її зв'язки з усім тим, що називають “екстралінгвістичним світом”»¹⁴. Отже, пояснювальне мовознавство передбачає неодмінне використання, крім лінгвістичних фактів, також історичних, археологічних, історико-етнографічних, палеоантрополо-

⁹ Аванесов Р. И. Вопросы образования русского языка в его говорах // Вестн. МГУ.— 1947.— № 9.— С. 109–158.

¹⁰ Филлин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Историко-диалектологический очерк.— Ленинград, 1972.— С. 8.

¹¹ Третьяков П. Н. Этногенетический процесс и археология // Сов. археология.— 1962.— № 4.— С. 3.

¹² Детальніше див.: Абаев В. И. Языкознание описательное и объяснительное : О классификации наук // Вопр. языкознания.— 1986.— № 2.— С. 31.

¹³ Абаев В. И. Знач. праця.— С. 39.

¹⁴ Там же.— С. 31.

гічних та інших даних, зокрема й тих, якими займаються культурологія, психологія, філософія і т. ін.

Ідею комплексного дослідження етногенетичної проблематики одноставно підтримали й учасники дискусії на засіданні «круглого столу» з проблеми «Етногенез слов'ян» під час IX Міжнародного з'їзду славистів (К., вересень 1983 р.). Близько 20 промовців — представників усіх славистичних дисциплін підкреслювали, що проблеми слов'янського етногенезу мають розв'язуватися спільними зусиллями вчених різних спеціальностей, хоч в окремих виступах відзначався неоднаковий рівень досягнень у різних галузях знань для використання наукових результатів в узагальнювальних працях: тут більше зробили лінгвісти й археологи і значно менше необхідних даних нагромадили антропологи, етнографи та фольклористи¹⁵.

Для міждисциплінарного синтезу етногенетичних досліджень нині існують сприятливі умови не тільки через достатню базу фактичних даних, а й через те, що філологи, історики, археологи й антропологи на основі своїх матеріалів запропонували оригінальні й цілісні концепції східнослов'янського етно- і глотогенезу, спільні й відмінні особливості яких можуть бути предметом плідних наукових дискусій і сприяти максимальному наближенню до істини.

Комплексний підхід до розв'язання низки етно- і глотогенетичних проблем частково успішно реалізувався в працях російських лінгвістів Б. В. Горнунга, О. М. Трубачова, й особливо Г. О. Хабургаєва¹⁶. У його дослідженнях на основі співвіднесення сучасних лінгвогеографічних свідчень з історико-археологічними даними викладена цілісна, хоч і не бездоганна¹⁷ концепція східнослов'янського глотогенезу, в якій справедливо підкреслюється важливість взаємодії різних етнічних і мовних елементів у ході становлення так званої давньоруської народності й давньоруської мови. Безсумнівний науковий інтерес становить і вперше запропоноване дослідником накладання карти давніх етнографічних і політичних меж на сучасну діалектологічну карту. При цьому на підставі діалектних даних були виділені північно-східна діалектна зона і говори Середньої Оки, північно-західна, центральна, південна і південно-західна діалектні зони¹⁸, хоч дві останні, за визнанням самого автора, визначені невпевнено через брак достатнього обсягу фактичного матеріалу¹⁹. Таким чином, у концепції Г. О. Хабургаєва намічено новий аспект в етногенетичних дослідженнях східних слов'ян, тому вона потребує уважного й об'єктивного аналізу, а її дискусійні й сум-

¹⁵ Васеко Е. Ф., Хабургаев Г. А. Проблемы славянского этногенеза на IX Международном съезде славистов // Вестн. МГУ. Филология.— М., 1984.— № 2.— С. 17.

¹⁶ Горнунг Б. В. Из предьстории образования общеславянского языкового единства.— М., 1963.— 143 с.; Трубачев О. Н. Языкознание и этногенез славян // IX Междунар. съезд славистов (К., сент. 1983 г.). Славянское языкознание : Докл. сов. делегации.— М., 1983.— С. 231–270; Трубачев О. Н. Языкознание и этногенез славян // Вопр. языкознания.— 1984.— № 2.— С. 15–30, № 3.— С. 18–29; 1985.— № 4.— С. 3–17, № 5.— С. 3–14; Хабургаев Г. А. «Изогlossная стратиграфия» — основа локализации и хронологизации языковых изменений // Лингвогеография, диалектология и история языка.— Кишинев, 1973.— С. 192–202; Хабургаев Г. А. Возможности «лингвоархеологической» реконструкции восточнославянского глотогенеза (К постановке вопроса) // Вестн. МГУ. Филология.— 1974.— № 2.— С. 38–45; Хабургаев Г. А. Этнонимия «Повести временных лет» в связи с задачами реконструкции восточнославянского глотогенеза.— М., 1979.— 231 с.

¹⁷ Филин Ф. П. О происхождении праславянского языка и восточнославянских языков // Вопр. языкознания.— 1980.— № 4.— С. 44–50; Кузьмин А. Г. Заметки историка об одной лингвистической монографии // Вопр. языкознания.— 1980.— № 4.— С. 51–59; Шевельов Ю. Між праслов'янською і російською // Київська старовина.— 2001.— № 6.— С. 3–19.

¹⁸ Хабургаев Г. А. Этнонимия «Повести временных лет»...— С. 35–65.

¹⁹ Там же.— С. 62–63.

нівні моменти мають стати предметом наступних досліджень учених як історичного, так і лінгвістичного профілю.

Серед східнослов'янської археологічної літератури в аспекті комплексного підходу до етногенетичних проблем заслуговують на увагу синтезовані праці російського дослідника В. В. Седова²⁰. Досвідчений археолог і антрополог, він добре опанував також методику лінгвістичних досліджень. Використання ним лінгвістичних матеріалів відзначається компетентністю й високим професіоналізмом.

Переконливим доказом важливості й перспективності залучення до лінгвістичних досліджень також свідчень суміжних наук, зокрема археологічних даних, можуть бути наукові досягнення в етномовній інтерпретації лінгвістами й археологами давніх культурно-етнографічних комплексів Верхньої Наддніпрянщини. Співвіднесення результатів лінгвістичного аналізу гідронімів цього ареалу²¹ з історико-археологічними матеріалами²² дало можливість встановити споконвічну належність ареалу центральної лісової зони Східної Європи від Прибалтики до Верхньої Оки балтовим племенам до появи там слов'ян, причому локальні різновиди балтійських культур і межі між ними виявляють надзвичайну стійкість майже протягом тисячоліття — аж до початку н. е.²³ Масовість і географічна компактність як гідронімичного, так і археологічного матеріалів і разючий збіг стійких топонімичних та археологічних меж надає висновку про балтійську належність давніх культурно-етнографічних комплексів Верхньої Наддніпрянщини північніше Прип'яті високий ступінь вірогідності. Звертає на себе увагу й той факт, що в північно-східній частині центральної лісової зони гідроніми балтійського походження перемішані з фіно-угорськими, і разом з тим у цьому самому ареалі «на городищах трапляються рештки культури як фіно-угорського, так і східнобалтійського характеру»²⁴. Таким чином, тут підтверджується поки що не для всіх сприйнятне положення про те, що достовірно датовані й чітко окреслені на географічній карті в результаті археологічних досліджень давні культурно-етнографічні ареали одночасно відображають і ареали носіїв різних діалектів (чи навіть мов), і будь-яка археологічно простежувана взаємодія культур (тобто відповідних етнічних та етнографічних груп давнього населення) супроводжувалася й мовною (або діалектною) взаємодією носіїв цих культур. Проте мають рацію ті дослідники, які вважають, що процес поширення слов'янської культури не може прирівнюватися до процесу східнослов'янського глотогенезу²⁵, оскільки результати взаємодії археологічних культур і взаємодії діалектів племен — носіїв цих культур не завжди збігалися²⁶.

²⁰ Седов В. В. Формирование славянского населения Среднего Поднепровья // Сов. археология.— 1972.— № 4.— С. 116–130; Седов В. В. Славяне Среднего Поднепровья (по данным антропологи) // Сов. этнография.— 1974.— № 1.— С. 16–31; Седов В. В. Ранний период славянского этногенеза // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев.— М., 1976.— С. 68–108; Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян.— М., 1979.— 155 с.; Седов В. В. Восточные славяне в V–X вв.— М., 1982.— 326 с.; Седов В. В. Славяне в древности.— М., 1994.— 343 с.; Седов В. В. Славяне в раннем средневековье.— М., 1995.— 416 с.; Седов В. В. Славяне. Историко-археологическое исследование.— М., 2002.— 622 с.

²¹ Топоров В. Н., Трубачев О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья.— М., 1962.— 270 с.; Трубачев О. Н. Названия рек Правобережной Украины. Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация.— М., 1968.— 289 с.

²² Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья.— М., 1970.— 200 с.; Седов В. В. Славяне и балты в древности // Этнолингвистические балто-славянские контакты в настоящем и прошлом.— М., 1978.— С. 119–121.

²³ Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге.— М., 1966.— 307 с.

²⁴ Там же.— С. 124–125.

²⁵ Хабургаев Г. А. Этнонимия «Повести временных лет» в связи с задачами реконструкции восточнославянского глотогенеза.— С. 105.

²⁶ Хабургаев Г. А. Становление русского языка.— М., 1980.— С. 104.

На середину 80-х років минулого століття для реалізації комплексного підходу до етномовних проблем у плані вимог пояснювального мовознавства створилися досить сприятливі умови насамперед завдяки істотному розширенню кола діалектних джерел у зв'язку з виходом у світ двох томів «Атласу української мови», що охоплюють давню східнослов'янську територію, а також серії регіональних словників російської й особливо білоруської мови, зведеного словника російських народних говорів. На основі діалектологічних і різноманітних археологічних та антропологічних матеріалів автор цих рядків зробив спробу спроектувати історичні дані про розселення східних слов'ян на мовні факти писемних пам'яток як свідчення давнього діалектного членування давньоруської мовної території, з одного боку, і ареали сучасних східнослов'янських діалектних явищ на території давніх племінних об'єднань, — з другого²⁷. У результаті проведеного аналізу ми дійшли узагальненого висновку про те, що на кінець XIII ст. давньоруська територія поділялася приблизно на 6 основних етномовних макрозон: 1) галицько-волинську (південно-західну), яка в основному збігається з ареалом пізнішого південно-західного наріччя української мови, 2) карпатську, 3) поліську, включаючи на півночі всі землі Володимиро-Волинського і Турово-Пінського князівств (пізніше — ареал північного наріччя української мови і південно-західного наріччя білоруської мови), 4) полоцько-смоленську (майбутній ареал північно-східного наріччя білоруської мови і частина західноросійських говорів), 5) псковсько-новгородську (північну), співвідносно з пізнішим ареалом північного наріччя російської мови, 6) ростово-суздальські та середньоокські говори (північно-східна група). Можливо, виділялася також територіально обмежена південна група середньонаддніпрянських говірок (принаймні, на лексичному рівні), що могла виникнути на базі південного ареалу полянського говору в зоні посилення слов'яно-іранських і слов'яно-тюркських контактів, хоч це питання ще потребує додаткових досліджень.

Комплексний підхід до розв'язання етно- і глотогенетичних проблем виявляється плідним і дуже перспективним також при дослідженні генези давніх кривичів та новгородських словенів. Їхнє походження, як і яскраві особливості псковсько-новгородських говірок, традиційно пояснювали в річищі визначальних особливостей загальної етномовної ситуації на Русі в епоху раннього середньовіччя. Суть її, як відомо, полягала в тому, що центр східнослов'янського етномовного ареалу в цей час незмінно містився на Середній Наддніпрянщині (Київ та Київщина), стосовно якого північнослов'янські окраїни були типово периферійними. На крайній північній периферії давні (деякі ще праслов'янські) мовні особливості законсервувалися і стали периферійними архаїзмами. Такого погляду деякі дослідники, які не сприймають міждисциплінарного синтезу суспільних наук, дотримуються ще й нині. Разом з тим, серед учених уже давно існує припущення про участь у східнослов'янському етно- і глотогенезі балтійської («венедської») групи слов'ян. Хоч ця ідея виникла ще у XVIII ст. у зв'язку з історичними дослідженнями В. М. Татищева, протягом багатьох десятиліть вона не була ні аргументовано доведена, ні переконливо спростована. Діалектна відокремленість сучасних псковсько-новгородських говорів і численні фонетико-фонологічні, морфологічні, лексико-словотвірні відповідності й тенденції, які об'єднують ці говори з лехітськими (зокрема збереження праслов'янських

²⁷ Пивторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови.— К., 1988.— 286 с.; Пивторак Г. П. Формирование и диалектная дифференциация восточнославянского этноязыкового ареала до XIII в. (Историко-фонетический очерк) : Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук.— К., 1989.— 43 с.

сполучень **dl**, **tl**, що перейшли в **гл**, **кл**, дзекання і цекання, цокання, відсутність епентетичного **l** та ін., ряд спільних граматичних і лексичних особливостей і т. ін.)²⁸, привертала увагу дослідників лише в плані загального констатування фактів без серйозних спроб їх пояснення. З іншого боку, неясними залишалися відповідні історичні, археологічні та етнографічні дані²⁹.

Останнім часом кількість виявлених особливостей, які зближують північно-норосійський і лехітський ареали, значно зростає. Зокрема, після досліджень А. А. Залізняка³⁰ не викликає сумнівів відсутність другої палаталізації задньоязикових приголосних **г**, **к**, **х** > **з**, **ц**, **с** у сполученнях **гв-**, **кв-** не тільки в сучасних північноросійських, але і в давньому псковсько-новгородському діалекті, що є одним зі свідчень його генетичного зв'язку із західнослов'янським ареалом. З іншого боку, знайдені у 80-х роках ХХ ст. в Новгороді дерев'яні «циліндри» Х ст. з написами й князівськими знаками, що являли собою своєрідні бірки і разом з тим — оригінальні замки для гарантування цілості різних коштовностей у мішках, які вони замикали³¹, виявляють принципову подібність з циліндром, знайденим у Польщі при розкопках поморського міста Волина³².

При взаємному зіставленні всіх цих матеріалів дослідники все впевненіше переконуються в давніх і міцних етнокультурних зв'язках Псковщини й Новгородської землі з Південною Прибалтикою, хоч час і сам характер цих зв'язків поки що не мають однозначного тлумачення. Підтримувана багатьма дослідниками думка про можливість появи принаймні якоїсь частини давнього слов'янського населення півночі Східної Європи з «венедського» діалектно-етнографічного ареалу, тобто з території Південної Балтики³³, здається дуже привабливою. Встановлюваний за стратиграфією ранніх східнослов'янських топонімів шлях радимичів і в'ятичів на Русь із «ляського», західного, краю³⁴ не обов'язково мав бути єдиним напрямком міграції слов'янських племен із заходу на схід. При цьому багато дослідників вважають вірогідною появу частини південнобалтійських слов'ян («варягів») в ареалі пізнішої Псковської та Новгород-

²⁸ Васильев Л. Л. О случаях сохранения общеславянской группы dl в одном из старых наречий русского языка // Рус. филол. вестн.— 1907.— № 4.— С. 263–264; Филин Ф. П. Образование языка восточных славян.— С. 184; Хабургаев Г. А. Этнонимия «Повести временных лет» в связи с задачами реконструкции восточнославянского глотогенеза.— С. 108–109; Горнунг Б. В. Из предистории образования общеславянского языкового единства.— С. 4; Роспонд С. Структура и классификация ранневосточнославянских антропонимов (имена) // Вопр. языкознания.— 1965.— № 3.— С. 6; Зализняк А. А. К исторической фонетике древне-новгородского диалекта // Балто-славянские исследования 1981.— М., 1982.— С. 61–71.

²⁹ Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства // Материалы и исслед. по археологии СССР.— Ленинград, 1968.— № 152.— С. 15–16, 21–22, 171 и др.; Седов В. В. Кривичи // Сов. археология.— 1960.— № 1.— С. 53–59; Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья.— С. 70–71; Седов В. В. Длинные курганы кривичей // Археология СССР. Свод археолог. источников. Е1–8.— М., 1974.— С. 36–41; Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв.— С. 53; Янин В. Л. Археологический комментарий к Русской правде // Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода.— М., 1982.— С. 152.

³⁰ Зализняк А. А. Знач. праця.— С. 61–64.

³¹ Мединцева А. А. Новгородские находки и дохристианская письменность на Руси // Сов. археология.— 1984.— № 4.— С. 50–52.

³² Янин В. Л. Археологический комментарий к Русской правде.— С. 152.

³³ Кузьмин А. Г. Знач. праця.— С. 55–56; Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.— М., 1982.— С. 49, 239–240; Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв.— С. 58; Янин В. Роль Новгорода в отечественной истории : Доклад, прочит. на Всесоюз. науч. конф., посвящ. 1125-летию Новгорода // Знание — сила.— 1985.— № 4.— С. 24.

³⁴ Див.: Трубочков О. М. Етимологічні спостереження над стратиграфією східнослов'янської топонімії // Мовознавство.— 1971.— № 6.— С. 3–17.

ської земель морським шляхом³⁵, інші прихильніше ставляться до ідеї сухопутної міграції³⁶, хоч матеріальне підтвердження цього поки що не знайдено. Існує також менш переконлива думка про те, що основний потік слов'янського населення західнослов'янської орієнтації, яке взяло участь в освоєнні східноєвропейських земель (згідно з установленою О. М. Трубачовим низкою етимологій східнослов'янських топонімів, серед колоністів західнослов'янського походження в'ятичів і радимичів були не тільки «ляські», а й давньочеські племена), пройшов не через Прибалтику, а значно південніше — від сучасної української Волині через гирло Десни в північно-східному напрямку до Верхньої й Середньої Оки³⁷ і, вірогідно, далі на північ.

Як припускає О. М. Трубачов, тисячолітня еволюція своєрідних говорів в'ятичів і радимичів серед східнослов'янської мовної стихії нівелювала їхні оригінальні діалектні особливості, про які нині можна лише здогадуватися. Проте на крайній північній периферії ці особливості могли зберегтися і потім підтримуватися постійними етнокультурними зв'язками Псковщини і Новгородської землі з Південною Прибалтикою. Така версія подій нам видається дещо штучною і маловірогідною. Побудована лише на лінгвістичному (топонімічному) матеріалі, ця гіпотеза О. М. Трубачова, як і деяких інших лінгвістів, ігнорує значно переконливіші історичні й археологічні свідчення про прямий генетичний зв'язок предків кривичів та новгородських словенів із західнослов'янськими племенами південнобалтійського ареалу.

На наш погляд, неспростовним доказом гетерогенного походження східнослов'янського етномовного ареалу є встановлена археологами хронологічна послідовність розселення слов'ян у цьому просторі. Адже пам'ятки безперечно слов'янської матеріальної культури в північному ареалі Східної Європи фіксуються, починаючи з V–VI і VII ст. н. е. (археологічні культури довгих курганів і новгородських круглих сопок, які належали предкам кривичів та словенів), тобто на два століття раніше, ніж елементи слов'янської культури проникли на територію Наддіння і Верхньої Наддніпрянщини³⁸. Отже, між кривичами — новгородськими словенами і наддніпрянськими слов'янами протягом кількох століть існувала досить широка (подекуди до 800 км) зона, заселена балтійськими та фіно-угорськими племенами, що є серйозним свідченням на користь гіпотези про генетичний зв'язок найдавнішого слов'янського населення Північної Русі з Південною Прибалтикою (приморські райони сучасної Польщі).

Нове світло на давні зв'язки західних слов'ян зі східною Славією проливає ґрунтова праця відомого українського етимолога В. Г. Скляренка про походження назви *Русь* і *варяги*³⁹. Дослідивши майже вичерпно всі дотичні до цієї проблематики фактичні джерела та її широку бібліографію, він додатково ар-

³⁵ Аванесов Р. И. Знач. праця.— С. 131–132; Вилинбахов В. В. Несколько замечаний о теории А. Стендер-Петерсона // Скандинавский сборник.— Таллинн, 1963.— Вып. 6.— С. 333–334; Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге.— С. 282–283; Херрман И. Полабские и ильменские славяне в средневековой балтийской торговле // Древняя Русь и славяне.— М., 1978.— С. 191–196; Хабургаев Г. А. Этнонимия «Повести временных лет» в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза.— С. 108; Кузьмин А. Г. Знач. праця.— С. 65.

³⁶ Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв.— С. 66.

³⁷ Трубачов О. М. Етимологічні спостереження над стратиграфією ранньої східнослов'янської топонімії.— С. 17; Трубачев О. Н. В поисках единства.— М., 1992.— С. 49, 70, 71, 79, 95, 108, 111.

³⁸ Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья.— С. 105; Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв.— С. 58.

³⁹ Скляренко В. Г. Русь і варяги: історико-етимологічне дослідження.— К., 2006.— 119 с.

гументацією підтвердив погляди численних дослідників (М. Каченовського, О. Котляревського, Й. Первольфа, С. Гедеонова, І. Забеліна, Н. Петровського, Д. Зеленіна, В. Вілінбахова та ін.), які вважали, що Новгород виник як колонія поморських (прибалтійських) слов'ян, а новгородці — це вихідці з поморських слов'ян. В. Г. Складенко запропонував нову й цілком переконливу концепцію походження назв *Русь* і *варяги*. Заперечуючи скандинавське походження цих назв, він обґрунтував положення про те, що обидві вони виникли в середовищі прибалтійських слов'ян, зокрема й ругів — тих, що населяли острів Рюген. Прибалтійських слов'ян називали «варягами» (*wařagъ* — первісно «воїн, який охороняє слов'янське узбережжя Балтійського моря»), а ругів — ще й «рутенами» («русами») від слова *rutheni* — назви одного з кельтських племен, яке взяло участь в етнічному формуванні слов'ян цього острова. Тож не дивно, що новгородці, не змігши уладнати суперечки між місцевими претендентами на владу, звернулися по допомогу до близьких їм поморських слов'ян-варягів, щоб ті надіслали їм князів⁴⁰. Так розв'язується давня «норманська» літописна проблема про прикликання варягів, яка дискутується вже протягом багатьох десятиліть.

Незважаючи на розбіжності серед дослідників про місце й особливості давніх контактів західних слов'ян зі східними, визнання самого факту зв'язку певної частини східнослов'янських говорів із західнослов'янським діалектно-етнографічним ареалом дає ключ для розуміння не тільки деяких особливостей історичного розвитку окремих давньоруських земель (наприклад, послідовне й тривале протистояння давнього Новгорода стольному Києву навіть у рамках єдиної Давньоруської держави), але й причин та витоків деяких діалектних явищ. Зокрема, дослідники вже давно звернули увагу на виявлену на різних мовних рівнях спорідненість північноросійських говорів із західноукраїнськими (особливо з карпатськими) говірками південно-західного наріччя української мови. На фонетичному рівні сюди відноситься, наприклад, перехід **d'** > **g'** на місці ***dj** у північноросійських говорах⁴¹ і вимова передньоязикового надм'якого **d'** як вибухового **g** у позиції перед **и**, **е** та наприкінці слова (*r'itu* «діти», *сиt'et* «сидять», *медв'іт* «ведмідь» і т. ін.) у південно-західних наддністрянських, покутсько-буковинських, гуцульських і східнокарпатських українських говірках⁴²; наявність підвищено палатальних **з''**, **с''** у північноросійських⁴³ та в сусідніх із ними північно-східних білоруських говірках⁴⁴, які сформувалися на основі діалекту полоцько-смоленських кривичів, і дорсально-палатальних **дз'^{ж'}**, **з'^{ж'}**, **с'^{ш'}**, **ц'^{ч'}** (*с'^{ш'}іно* «сіно», *з'^{ж'}іма* «зима», *з'^{ж'}вір* «звір», *на нуз'^{ж'}і* «на нозі», *на руц'^{ч'}і* «на руці» і т. ін.) у наддністрянських, надсянських і бойківських говірках української мови⁴⁵, що споріднює їх із переважною більшістю польських говорів, і т. ін. Таким чином, відзначені тотожні або близькі фонетичні (як і деякі граматичні та лексичні) явища можуть свідчити про те, що північноросійський і східнокарпатський діалектні ареали в історичному плані становлять два східні відгалуження раніше єдиного південнобалтійськослов'янського діалектного масиву,

⁴⁰ Там же.— С. 13–21, 113.

⁴¹ *Филин Ф. П.* Образование языка восточных славян.— С. 181–188; *Филин Ф. П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков.— С. 272–278.

⁴² *Бевзенко С. П.* Українська діалектологія.— К., 1980.— С. 67–68.

⁴³ *Русская диалектология* / Под ред. Р. И. Аванесова и В. Г. Орловой. — М., 1964. — С. 86.

⁴⁴ *Чекман В. Н.* Развитие противопоставлений твердых и мягких согласных фонем в белорусском языке (типологическое и сравнительно-историческое исследование) : Автореф. дисс. ... канд. филол. наук.— Минск, 1968.— С. 14.

⁴⁵ *Бевзенко С. П.* Знач. праця.— С. 69.

які в специфічних умовах законсервувалися і зберегли до нашого часу ряд первісних діалектних особливостей⁴⁶.

Застосування комплексного підходу в плані розвитку пояснювального мовознавства може сприяти, крім уточнення схеми давньоруських діалектних макрозон, також розв'язанню багатьох інших поки що не зовсім ясних і дискусійних проблем, як, наприклад, роль субстратних елементів в етно- і глотогенезі східних слов'ян, співвіднесеність діалектного членування сучасних східнослов'янських мов із плеєніними й адміністративними межами епохи феодалізму, причинно-наслідкові зв'язки між формуванням соціально-етнічної спільності, яка поступово переростає в народність, і об'єднанням споріднених діалектів у соціальну мовну систему, яка становить мову цієї народності, тощо.

Використовуючи матеріали різних суспільних наук, слід, проте, пам'ятати, що кожна з них має свій предмет і свої методи дослідження. Тому надійні наукові результати можуть бути досягнуті не механічним поєднанням різнопредметних фактів і висновків, а шляхом їх наукового синтезу, що вимагає чіткої методики й великої обережності.

Ученого-лінгвіста, цілком природно, цікавлять насамперед глотогенетичні питання, які є істотною частиною етногенетичного процесу і пріоритет у розв'язанні яких, без сумніву, належить мовознавству. Через це на ролі лінгвістичних джерел при комплексних дослідженнях східнослов'янського етно- і глотогенезу варто зупинитися докладніше.

Загальновизнаним постулатом є твердження про те, що основними джерелами історичного мовознавства були, є й будуть у майбутньому писемні пам'ятки (рукописи і стародруки) та народні говори (сучасні й реконструйовані дослідженнями з історичної діалектології), причому всі вони обов'язкові й науково рівнозначні. Це доводиться підкреслювати у зв'язку з тим, що як у минулому, так і нині чимало глотогенетичних праць виконано на основі лише однієї групи джерел з побіжним використанням або й повним ігноруванням інших.

Для висвітлення історії східнослов'янських мов першорядне значення мають свідчення давньокиївських, новгородських, староукраїнських, староросійських і старобілоруських писемних пам'яток, наукова цінність яких визначається насамперед їх часовою близькістю до досліджуваних діалектних процесів і мовних явищ. Але не слід і перебільшувати роль цих пам'яток, оскільки розподіл їх з географічного й часового поглядів дуже нерівномірний. Так, з української етномовної території вони переважно галицько-волинські, їх зовсім немає з Чернігівської землі, а з ареалу Києва і Київщини до нас дійшли переважно їх пізні копії. Крім того, всі давні східнослов'янські твори написані старослов'янською мовою за руською редакцією (тобто церковнослов'янською мовою), через що вони не відбивають тогочасного народного мовлення. У цих пам'ятках, як писав Л. А. Булаховський, «традиційне письмо, староболгарський склад словника, книжно-церковне коло понять та способів висловлювання думки — все це великою мірою закриває від нас живу народну стихію південноруської мови того часу, даючи їй виступати на поверхню більш-менш випадково»⁴⁷. Основна причина панування церковнослов'янської мови в найдавнішій нашій писемності полягала в настанові давньоруських книжників, котрі вважали, що живе народне мовлення не слід відбивати в священній церковній мові, яка виконувала на той час функції книжної мови. Через

⁴⁶ Деякі подібні північноросійсько-українські фонетичні явища (зокрема рефлексія у вигляді дифтонгів та > і, наявність «нового » та ін.), крім цього, можливо, мають також і додаткову мотивацію, зокрема інтенсивні зв'язки Новгороду з Києвом в епоху Київської Русі.

⁴⁷ Булаховський Л. А. Питання походження української мови // Л. А. Булаховський. Вибрані праці : В 5 т.— К., 1977.— Т. 2.— С. 50.

це місцеві діалектизми вкрадалися до церковнослов'янських текстів непомітно і, як правило, всупереч бажанню писарів.

Не набагато збільшує свідчення про особливості тогочасної народнорозмовної мови й давня світська писемність. Як відомо, давньокиївська (давньоруська) писемно-літературна мова формувалася на основі не територіальних діалектів, а розмовної мови вищого прошарку міського населення, яка відрізнялася від діалектів більшою єдністю внаслідок широких політичних і торговельних зв'язків між містами та загальноруського впливу Києва. Крім того, і над світською писемністю помітно тяжіли усталені форми письма й традиційна орфографія, консерватизм якої, як правило, недооцінюється. До нас дійшло близько 750 берестяних грамот, переважно з Новгороду, написаних простими людьми з приводу різних поточних життєвих потреб. Створювані письменними особами, які мали зважати на тодішні норми графіки й орфографії, вони також не відбивають безпосередньо живої мови їхніх авторів⁴⁸. Таким чином, хоч багато діалектних фонетичних, граматичних і лексичних рис фіксується в давньокиївських (давньоруських) пам'ятках уже з XI–XII ст., самі ці пам'ятки не дають ні чіткого уявлення про народнорозмовну мову в різних регіонах Київської Русі, ні відомостей про місце, час і послідовність виникнення нових українських, російських та білоруських діалектних явищ на різних мовних рівнях. Через це описки й орфографічні варіанти в пам'ятках ранньої писемності доводиться зіставляти з відповідними сучасними діалектними (лінгвогеографічними) даними.

У східнослов'янській традиції мовно-історичних досліджень усталилася звичка сприймати описки й орфографічні варіанти в старокиївській писемності переважно як огріхи, спричинені неухважністю або недостатньою грамотністю тогочасних писарів, а не як відображення відповідних діалектних рис, процесів і явищ. Це пояснюється насамперед тим, що про різні відступи від тогочасних орфографічних норм ішлося переважно в підручниках і посібниках з історичної граматики, де автори мусили обмежуватися лише кількома прикладами. Створювалося враження про їх нечисленність і в усіх писемних пам'ятках. Натомість при фронтальному обстеженні найдавніших церковнослов'янських книг другої половини XI ст. і пізніших, таких, наприклад, як Остромирове Євангеліє 1056–1057 рр., Архангельське Євангеліє 1072 р., Збірники Святослава 1073 і 1076 рр. та інших книг київського походження знаходимо серед церковнослов'янської мовної стихії десятки й сотні випадків відбиття мовних рис, характерних для живої української мови. Це — специфічний гортанный приголосний **h** замість вибухового **g**, специфічно український звук **и**, що виник унаслідок злиття давніх **ы**, **і**, взаємно наближені ненаголошені голосні **е**^н та **и**^е, голосний **і** на місці давнього **ь**, чимало притаманних українській мові морфологічних особливостей, а також місцева лексика типу *багатьє*, *багно*, *гай*, *гличик*, *гребля*, *жадати*, *жито*, *зоря*, *кожух*, *криниця*, *лазня*, *оболонь*, *полонина*, *тулитися*, *ховатися*, *яр* і чимало інших. Ще більше живомовних українських рис засвідчують давньокиївські пам'ятки світських жанрів. Наприклад, у «Слові о полку Ігоревім» (кінець XII ст.) відбито повноголосся (*ворота*, *голова*, *голос*, *полонені*, *хороброс* та ін.), закінчення **-ові**, **-еві** (**-сві**) в давальному відмінку іменників чоловічого роду (*Дунаєви*, *Ігорєви*, *Романови*, *королеві*), кличний відмінок іменників (*Бояне*, *дружину*, *княже*, *Всеволоде*, *господине*), форми дієслів теперішнього часу з кінцевим м'яким **-ть** (*велить*, *плачуть*, *ржуть*) і т. ін.

Новгородські писемні пам'ятки ще від кінця X ст. відбивають так зване «цокання» і «чокання» (змішування у вимові м'яких приголосних **ч** і **ц**), а у псков-

⁴⁸ Жуковская Л. П. Новгородские берестяные грамоты. — М., 1959. — С. 16, 86.

ських пам'ятках з XII ст. відображено нерозрізнення приголосних **з — ж, с — ш**. Вважати всі ці особливості лише описками, не пов'язаними з народним мовленням, — це означає вступати в суперечність не тільки з фактами, а й із елементарною логікою та зі здоровим глуздом.

Здається, уже ні в кого не викликає ні заперечень, ні сумнівів аксіома про те, що мова постійно перебуває в русі й розвитку. За одностайним визнанням більшості славистів, праслов'янська етномовна спільність розпалася не пізніше V–VI ст. н. е. і відтоді почалося формування окремих слов'янських етносів та їхніх мов. Постають закономірні питання: як саме після розпаду цієї етномовної спільності розвивалися колишні праслов'янські діалекти на території Східної Славії? Яких змін і на яких саме територіях зазнали вони від часу розпаду праслов'янської мови до появи писемних пам'яток у Київській Русі (тобто протягом майже п'яти століть)?

Ще від кінця XIX ст. серед частини славистів поширилося живуче й донині уявлення про те, що після закінчення спільнослов'янської (праслов'янської) епохи розпочався спільний східнослов'янський період, який тривав понад півтисячоліття й закінчився лише в XI–XII ст. під час феодальної роздрібненості Русі. У цей час нібито сформувалася й спільна для всіх східних слов'ян мова, яка, за офіційною версією комуністичних ідеологів і радянського мовознавства, у Київській Русі трансформувалася в давньоруську мову — мову давньоруської народності — й стала основою трьох східнослов'янських мов⁴⁹. При цьому конкретна локалізація уявлюваної етномовної спільності в просторі й часі залишається непевною.

⁴⁹ Ф. П. Філін вважав, що «положення про давньосхіднослов'янську (праруську) мову як перехідний етап від праслов'янської до писемно засвідченої давньоруської мови в слов'янському порівняльно-історичному мовознавстві стало аксіомою» (*Філін Ф. П. Происхождение праславянских языков // Вопр. языкознания. — 1980. — № 4. — С. 43*). Згодом цю тезу майже дослівно повторив В. В. Німчук: «Існування давньосхіднослов'янської (прадавньоруської) мови як перехідного етапу від праслов'янської до писемно засвідченої давньоруської мови в сучасній славистиці є аксіомою» (*Німчук В. Південні давньоруські говори — основа української мови // Історія української мови : Хрестоматія. — К., 1996. — С. 266*). Але це не відповідає дійсності. Ця псевдотеорія має ряд авторитетних прихильників, але й багато не менш відомих критиків. Найпопулярніше її пропагували О. О. Шахматов, М. С. Трубецької і польський славист Т. Лер-Сплавінський. Підтримали її О. І. Соболевський, С. М. Кульбакін, А. Ю. Кримський, А. А. Москаленко, Ю. О. Карпенко та ін., а також зарубіжні слависти О. Гуйєр, В. Вондрак, А. Брюкнер, Л. Нідерле та деякі інші, хоч спиралися вони переважно на авторитет російських мовознавців, а не на свої дослідження. Як надуману й необгрунтовану її сприйняли Ф. Міклошич, А. Мейс, Й. Шмідт, С. Й. Смаль-Стоцький, М. С. Грушевський, І. О. Бодуен де Куртене, К. Т. Німчинов, О. Н. Синявський, Є. К. Тимченко, І. І. Огієнко, В. М. Ганцов, П. К. Ковалів, О. Горбач, Ю. В. Шевельов, О. Б. Ткаченко, В. М. Русанівський, І Г. Матвіяс та ін. До можливості існування давньосхіднослов'янської мови досить скептично ставиться й чимало сучасних українських та білоруських істориків мови молодшого покоління. Наукові здобутки сучасного мовознавства та інших суспільних наук усе переконливіше доводять хибність уявлень про спільну давньосхіднослов'янську і давньоруську народнорозмовну мову, не залишаючи сумнівів у тому, що це не аксіома, а «заблудження», або просто вигадка. Щоправда, й сам В. В. Німчук у пізніших працях значно пом'якшив свою позицію й фактично переглянув свої погляди. Навіть про так звану давньоруську мову він висловлюється вже значно коректніше: «Оскільки давній східнослов'янський континуум був діалектно досить виразно диференційований, про давньоруську мову IX (X)–XII (XIII) ст. можна говорити тільки як про певну абстракцію — суму специфічних (характерних) лінгвальних рис, якими східнослов'янські діалекти виділялися в колі інших слов'янських...»; «структурно одноманітної живої мови східних слов'ян у добу Київської Русі... не було, тому говорити про розвиток сучасних східнослов'янських мов з єдиної, монолітної «давньоруської» (давньосхіднослов'янської) мови немає підстав» (*Німчук В. В. Походження української мови // Етнічна та етнокультурна історія України. — К., 2005. — Т. 1. Кн. 2. — С. 442, 444*).

Сучасний рівень лінгвістичних, археологічних та історичних знань, а також можливість відходу від усталених ідеологічних догм дають змогу внести в цю схему істотні корективи.

Звичайно, слід мати на увазі, що праслов'янська етномовна спільність зникла не раптово й не безслідно. Навпаки, у другій половині I тис. н. е. ще діяли деякі спільні тенденції мовного розвитку в східнослов'янській діалектній зоні, яка виділилася на самому початку н. е. в епоху зарубинецької культури в ареалі між Західним Бугом, Прип'яттю і Россю⁵⁰, тобто в північно-західному регіоні сучасної України, й існувала протягом усього пізнього (й останнього) періоду праслов'янської мови (I–V ст. н. е.). У цьому діалектному ареалі, який поступово розширювався, поряд з його дальшою диференціацією з'являлися деякі нові мовні особливості, що згодом стали характерними для всіх східнослов'янських мов, і завершувалося формування тих діалектних рис, що започаткувалися або вже розвивалися, але не закінчилися в попередні епохи.

На другу половину I тис. н. е. припадають, зокрема, такі процеси, спільні для всього східнослов'янського мовного ареалу, як перехід праслов'янських сполучень **gt'**, **kt'** > **č** (**чь**) (псл. *bergti, *pekti > укр. діал. *беречи, печи*, рос. *беречь, печь*, бр. *берагчы, пячы*), розвиток приблизно у VII — на початку IX ст. східнослов'янського повноголосся (псл. *korva > *корова*, *golsъ > *голос*, *dervo > *дерево*), завершення (вірогідно, наприкінці IX — на початку X ст.) переходу праслов'янських носових голосних **q**, **ę** (**ж**, **а**) у ротові голосні **y** (**ю**), **a** (**я**) (псл. *rqka* > укр., рос., бр. *рука*, псл. *męso* > укр. *м'ясо*, рос. *мясо*, бр. *мяса*), початок (приблизно з VI ст. н. е.) тенденції до кількісного скорочення **ъ** та **ь** у так званій слабкій позиції і прояснення їх у голосні **ъ^o**, **ь^e** у сильній позиції, оформлення на кінець X ст. основних особливостей східнослов'янського наголосу, відмінного від принципів наголошування слів у західних і південних слов'янських діалектах, поступова втрата (як і в більшості інших слов'янських мов) аориста й імперфекта дієслів, формування східнослов'янської системи формо- та словотвірних афіксів, утворення спільного східнослов'янського лексичного фонду і т. ін.

Констатуючи ці спільні східнослов'янські мовні зміни й перетворення, дослідники, як правило, припускаються помилки, вважаючи, що вони мали відбуватися синхронно на всьому східнослов'янському етномовному просторі, що в переважній більшості випадків було нереальним⁵¹. Такі погляди з'явилися ще в той час, коли монополія на розв'язання глотогенетичних проблем цілковито належала мовознавству. Порівняльно-історичне мовознавство успішно забезпечувало переконливі відносно-хронологічні й ареальні характеристики мовного розвитку і взаємодії. Але при дослідженні етногенетичної проблематики дописемного періоду воно не в змозі запропонувати абсолютнохронологічних і конкретно-географічних концепцій. Як слушно зауважив Г. О. Хабургаєв, «ретроспективний вихід за межі періоду, представленого пам'ятками писемності, за допомогою тільки мовознавчих даних неможливий, якщо ми намагаємось від відносно-хронологічних і ареальних характеристик перейти до абсолютно-хронологічних і конкретно-географічних. Допомогу тут може подати лише немовний матеріал з абсолютними характеристиками, синхронний досліджуваному

⁵⁰ Див.: Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян.— М., 1970.— С. 52.— Мал. 9.

⁵¹ На підставі так званого другого повноголосся в російській та білоруській мовах, яке в цілому не характерне для української мови і є типовим гіперизмом, О. Б. Ткаченко слушно вважає, що загальносхіднослов'янське повноголосся «початково не було властиве проторосійським і протобілоруським племенам і розвинулося в них лише вторинно, очевидно, під впливом контактів з протокраїнськими племенами, де це явище постало значно раніше» (Ткаченко О. Українська мова і мовне життя світу.— К., 2004.— С. 29).

мовному і тим або іншим чином з ним пов'язаний»⁵². Такий матеріал може дати тільки археологія. На думку Б. В. Горнунга, «лише узагальнені археологічні дані можуть бути критерієм для перевірки історично реальної можливості тих або інших лінгвістичних гіпотез, що їх висувують при спробах реконструкції доісторичних етапів утворення, розвитку й розпаду певних груп»⁵³. При цьому важливо підкреслити, що археологи у своїх дослідженнях оперують не окремими ізольованими фактами, а комплексами фактів і явищ матеріальної культури, що дозволяє виявити як їх взаємозв'язок, так і походження⁵⁴.

Як показують археологічні дослідження (праці В. В. Седова, П. М. Третьякова, Б. О. Рибаківа, В. Д. Барана та ін.), доповнені свідченнями топонімії та ономастики (розвідки О. М. Трубачова, В. М. Топорова, О. С. Стрижака), на час остаточного розпаду праслов'янської етномовної спільності східнослов'янські племена займали ареали Полісся, басейн Десни, Середню Наддніпрянщину, Волинь, Наддністрянщину, Прикарпаття й Поділля, тобто східну частину давньої слов'янської прабатьківщини й фактично не виходили за сучасні етномовні межі українців. Більшу частину нинішньої Білорусі й майже всю Європейську Росію заселяли неслов'янські племена — балти та фіно-угри. А вже в VI–VII ст. на європейській півночі, як зазначалося, з'явилися слов'яни з Південної Балтики, предки літописних кривичів та новгородських словенів, які до наддніпрянських слов'ян не мали жодного стосунку. Уже цей факт спростовує будь-які постулати про нібито східнослов'янську етномовну спільність у середині I тис. н. е. Про неї може йтися лише стосовно вище окресленого слов'янського ареалу на території сучасної України, але ж це була не східнослов'янська, а протоукраїнська спільність. Не створилася східнослов'янська етномовна спільність і в ході розселення слов'ян за Прип'яттю, у Верхній Наддніпрянщині, у межиріччі Оки та Волги і т. ін. Освоюючи нові території, вони зазнавали значного впливу місцевого балтського та фіно-угорського субстратів, унаслідок чого втрачали деякі свої етнічні й мовні особливості й набували нових, усе більше віддаляючись від слов'ян на первісній території⁵⁵. Це призвело до далекоюсяжних наслідків. Як від-

⁵² Хабургаев Г. А. Возможности «лингвогеографической» реконструкции восточнославянского глоттогенеза (к постановке вопроса) // Вестн. Моск. ун-та. Филология.— 1974.— № 2.— С. 39.

⁵³ Горнунг Б. В. Из предыстории образования общеславянского языкового единства.— М., 1963.— С. 12.

⁵⁴ Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья.— С. 6.

⁵⁵ Детальніше про це див.: Горюнова Е. И. Этническая история Волго-Окского междуречья.— М., 1961.— 267 с.; Топоров В. Н., Трубачев О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья.— М., 1962.— С. 236; Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге.— М.; Ленинград, 1966.— С. 119; Третьяков П. Н. Восточные славяне и балтийский субстрат // Сов. этнография.— 1967.— № 4.— С. 110–118; Третьяков П. Н. У истоков древнерусской народности — Ленинград, 1970.— С. 63, 66, 120–131, 153–154; Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья.— С. 162–186; Седов В. В. Балты и славяне в древности // Знание — сила.— 1977.— № 9.— С. 35–36; Алексеев В. В. Поисках предков. Антропология и история.— М., 1972.— С. 296–298; Алексеева Т. И. Этническая история восточных славян по данным антропологии.— М., 1973.— С. 241; Седов В. В. Археология и проблема формирования белорусов // Этногенез белорусов : Тез. докл. на конф. по пробл. «Этногенез белорусов» (3–6 дек. 1973 г.).— Минск, 1973.— С. 8–9; Седов В. В. Славяне Среднего Поднепровья (по данным антропологии) // Сов. этнография.— 1974.— № 1.— С. 21, 27; Штыхов Г. В. Проблемы истории населения Белоруссии VI–VIII веков в свете археологических данных // Этногенез белорусов : Тез. докл.— С. 31–34; Алексеева Т. И., Алексеев В. П. Этногенез славянских народов по данным антропологии // История, культура, этнография и фольклор славянских народов : VII Междунар. съезд славистов (Варшава, авг. 1973 г.) [Докл. сов. делегации].— М., 1973.— С. 220; Саливон И. И., Тезако Л. И., Микулч А. И. Новые антропологические материалы к проблеме этногенеза белорусского народа.— М., 1973.— С. 4–5, 8; Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови.— К., 1988.— С. 79–87.

значає О. Б. Ткаченко, «в східнослов'янській підгрупі українська мова за низкою своїх рис протистоїть російській та білоруській. Отже, східнослов'янське угруповання ... поділяється на відгалуження: північне, куди входять російська і білоруська мови, та південне, репрезентоване самою українською мовою. Особливо переконливо відмінність мов, належних до обох груп, виявляється у фонетиці... Ці розбіжності, серед яких чимало дуже давніх, що можуть сягати ще діалектних розбіжностей праслов'янської доби, виразно, незважаючи на інтеграційні процеси, протиставляють українську мову російській та білоруській і не дозволяють говорити про існування східнослов'янського періоду як часу якоїсь монолітної єдності з єдиною для всіх східних слов'ян давньоруською (загальносхіднослов'янською) мовою»⁵⁶.

Звичайно, адекватно відтворити етномовні процеси на території сучасної України протягом I тис. н. е. неможливо, бо від того часу не маємо ні писемних пам'яток, ні авторитетних свідчень тогочасних письменників, істориків, географів, мандрівників інших народів тощо. Але й непрямих свідчень, на наш погляд, цілком достатньо, щоб уявити напрям розвитку тодішніх етногенетичних процесів і вибудувати, хоч би гіпотетично, їхню модель. Наприклад, ми не маємо прямих доказів того, що перехід $g > \gamma$, спричинений у протоукраїнських говорах, вірогідно, скіфським впливом, відбувся невдовзі після розпаду праслов'янської етномовної спільності. Але той факт, що слов'яни, які під час Великого переселення народів у VI ст. н. е. рухалися зі Східної Європи на Балкани, ще вимовляли вибуховий g , а східні слов'яни, котрі протягом VI–VII ст. стали проникати з Середньої Наддніпрянщини у басейн Десни й за Прип'ять, уже мали фрикативний приголосний γ (про це переконливо свідчить послідовне збереження g у південнослов'янських мовах і поширення γ у південноросійських говорах), досить чітко вказує на хронологічні межі трансформації $g > \gamma$: кінець VI — перша половина VII ст. н. е. Цілком зрозуміло, що цей процес не був єдиною інновацією в розвитку протоукраїнських говорів протягом другої половини I тис. н. е. Так, О. Б. Ткаченко пов'язує з прямим чи опосередкованим впливом скіфоаланської мови виникнення чотирьох фонетичних рис, властивих тільки українській мові: а) сильний ікавізм, тобто наявність голосного i на місці колишнього $(di\acute{d}, li\acute{s}, li\acute{t}o, si\acute{n}o)$ та в новозакритих складах типу $vi\acute{z}, ki\acute{n}ь, sti\acute{l}, si\acute{m}, o\acute{s}i\acute{n}ь$; б) наявність української фонемі $/i/$; в) збереження м'якого, зокрема й кінцевого $[c']$, пов'язаного з праслов'янським $[c']$ і втраченого в усіх інших слов'янських мовах; г) твердість приголосних перед e (із сильного $\mathbf{ь}$) при м'якості кінцевого приголосного перед занепалим слабким $\mathbf{ь}$: укр. *день* (*den'*) при / або рос. *день* (*d'en'*), п. *dzień* або ч. *den*, болг. *ден* (*den*) тощо⁵⁷.

Саме до цього часу, найвірогідніше, належать й інші фонетичні перетворення, результати яких масово засвідчені в найдавніших писемних пам'ятках київського походження. Оскільки ці пам'ятки досить пізні, то, очевидно, вони відбивають той етап, коли в поліських, наддніпрянських і галицько-волинських говірках уже давно могли існувати мовні особливості, що нині сприймаються як українські. Тому наявність навіть незначної кількості таких локальних рис у найдавнішій східнослов'янській писемності, якщо вони трапляються в пам'ятках тільки певного регіону, слід сприймати не як випадкові помилки, а як відбиття відповідних діалектних явищ. Цілком ясно, що фіксація певних діалектних рис у відзначених пам'ятках може свідчити лише про те, що в середині

⁵⁶ Ткаченко О. Українська мова і мовне життя світу.— С. 10–11.

⁵⁷ Ткаченко О. Б. Українська фонетика на історико-типологічному тлі // Мовознавство.— 1998. — № 2. — С. 14–25.

XI ст. та чи та діалектна риса вже існувала, а її формування за елементарною логікою слід віднести до давнішого періоду, оскільки, по-перше, немає жодних підстав припускати, що нові діалектні риси не були зафіксовані в давніших писемних пам'ятках, які не збереглися, по-друге, традиційна давньоруська (церковнослов'янська) орфографія свідомо уникала будь-яких простомовних написань (отже, відсутність певної діалектної риси в пам'ятках ще не означає, що її не було в тогочасному усному мовленні) і, по-третє, поки народнорозмовна риса, виникнувши в діалектному середовищі, ставала настільки звичною для освіченого міського писаря, що мимовільно потрапляла до книг, минало багато часу. Таким чином, якщо стародавні писарі, всупереч традиції, припускалися помилок, відбиваючи нові мовні риси, то це означає, що на той час (а не з того часу!) така вимова не тільки стала характерною для відповідних народних говірок, а й міцно прижилася, усталилась у мовленні грамотної частини населення міст і монастирів. Отже, хронологізація появи мовних інновацій лише за свідченням давньої писемності не може дати переконливих результатів (вони можуть бути лише приблизним орієнтиром), тому твердження В. В. Німчука про те, що за допомогою писемних пам'яток «найпереконливіше хронологізуються мовні факти»⁵⁸ вважаємо перебільшенням. Разом з тим повністю солідаризуємося з його висновком: «сукупність основних визначальних рис, що характеризують українську мову як лінгвосистему (насамперед звукову) чітко виділяється вже в XI–XII ст.»⁵⁹. І це справді засвідчено в староукраїнській писемності.

Другим основним джерелом незамінного матеріалу для дослідження східнослов'янського етно- і глотогенезу є діалектні дані. Проте вивчення сучасних народних говорів саме по собі ще не розкриває їхнього минулого, не дозволяє встановити абсолютну хронологію того чи того мовного явища. Тому проектування сучасної діалектної ситуації в минуле потребує наукової обережності й зіставлення з досягненнями інших суспільних наук. Але значення діалектних даних для історично-діалектологічних досліджень надзвичайно велике. На думку Л. А. Булаховського, наші знання з історії слов'янських мов, принаймні ті, що стосуються фонетики й великою мірою морфології, здобуті в основному не з пам'яток, а з порівняльного опрацювання фактів живих індоевропейських мов. «Наша мовна сучасність, і притому розмовно-народна, діалектна, в багатьох моментах, як свідчить історичний досвід мовознавства останнього століття, здатна подати чимало для реконструкції мовної давнини і навіть чи не більше, ніж саме вивчення пам'яток»⁶⁰.

Саме в народному мовленні реалізувалися різні вияви внутрішнього розвитку кожної мови, у ньому виникли всі специфічні особливості, зокрема й української мови. За часів Київської Русі сільське діалектне мовлення в більшості її регіонів відзначалося мовною чистотою й еволюційною наступністю, що зумовлювалося різким протиставленням у ту пору села й міста. Відмінність сільської й міської культур уже в початковий період Київської Русі була досить помітною, а після запровадження християнства вона значно збільшилася. На протигагу містам з їхнім різноетнічним і різномовним населенням, панівною християнською ідеологією та культурою, село зберігало споконвічну народну культуру, мову й тисячолітні язичницькі традиції. Таким чином, саме в мовленні, наприклад, давньоруських селян південного Полісся, Середньої Наддніпрян-

⁵⁸ Німчук В. В. Походження української мови // Етнічна та етнокультурна історія України.— К., 2005.— Т. 1. Кн. 2.— С. 423.

⁵⁹ Там же.— С. 454.

⁶⁰ Булаховський Л. А. Питання походження української мови.— С. 14.

щини, Галичини, Прикарпаття, Поділля й Закарпаття виникали ті фонетичні й граматичні діалектні риси та лексичні особливості, які стали характерними ознаками української мови. Ці території відзначалися історично засвідченою стабільністю етнічного складу населення, відсутністю глобальних міграцій та руйнівних катаклізмів. Ще з праслов'янської доби тут зберігалася наступність у господарюванні, звичаях та обрядах, етнографічних особливостях, декоративно-ужитковому мистецтві й у мовленні місцевого населення. Звичайно, межі окремих етнічних груп та їх діалектів могли частково змінюватися залежно від різних суспільно-політичних умов, проте ця обставина не впливала на існування основних етномовних ареалів протягом багатьох століть. Цей факт дає підстави при дослідженні ранньої історії східнослов'янських мов широко використовувати й свідчення сучасних народних говорів. Але при цьому мусимо зробити одне суттєве застереження: відтворюючи народномовну ситуацію давніх епох, методологічно неприпустимо застосовувати до реалій тисячолітньої давності сучасні норми, критерії й оцінки.

Як свідчать деякі наукові праці з історичної діалектології, їхні автори не завжди однозначно трактують самé поняття «діалект» у діахронічному аспекті, виходячи переважно з його сучасного розуміння. Сучасні лексикографічні джерела тлумачать це слово також по-різному: в одних діалект — це місцевий різновид мови на певній території, що разом з літературним становить національну мову⁶¹, в інших поняття «діалект» трактується (мабуть, не зовсім правомірно) значно ширше — як засіб спілкування людей, пов'язаних не лише територіально, але й соціально або професійною спільністю⁶².

Отже, всі ці визначення зорієнтовані переважно на сучасні форми побутування усного мовлення, через що вони не можуть бути застосовані щодо лінгвістичних ситуацій донаціонального періоду. У такому разі постає проблема, як номінувати архаїчні різновиди народного мовлення, наприклад, східнослов'янських племен першої половини I тис. н. е.?

Стосовно народного мовлення історично зафіксованих союзів племен (волинян, деревлян, полян, сіверян, уличів, тиверців, дреговичів, в'ятичів, радимичів та ін.) у лінгвістичній літературі трапляється термін «мікромова», оскільки відзначені союзи племен розвивалися в напрямку формування в них первісних народностей («мікроетносів»). Іноді поняття «мікроетнос» і «мікромова» вживаються й щодо мовної ситуації в Київській Русі⁶³.

⁶¹ Кротевич С. В., Родзевич Н. С. Словник лінгвістичних термінів.— К., 1957.— С. 49; Словник української мови : В 11 т.— К., 1971.— Т. 2.— С. 294; Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : У 5 т.— Мінск, 1978.— Т. 2.— С. 227; Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука.— К., 1974.— С. 219; Булыка А. М. Слоўнік іншамоўных слоў.— Мінск, 1999.— Т. 1.— С. 456; Українська мова : Енциклопедія / Ред. кол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін.— 3-є вид.— К., 2007.— С. 150; Селіванова О. Сучасна лінгвістика : Термінологічна енциклопедія.— Полтава, 2006.— С. 125.

⁶² Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов.— М., 1966.— С. 131; Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів.— К., 1985.— С. 64; Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева.— М., 1990.— С. 132; Словник іншомовних слів / Уклад. Л. О. Пустовіт та ін.— К., 2000.— С. 378; Сучасний словник іншомовних слів / Укл. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк.— К., 2006.— С. 233.

⁶³ Пор., наприклад, твердження О. Б. Ткаченка: «У єдиній державі — імперії Рюриковичів Київської Русі співіснували й далі протоукраїнські, протобілоруські і проторосійські мікроетноси із своїми народнорозмовними і фольклорними мікромовами, що поступово зближувалися, щоб стати трьома (макро)мовами» (Ткаченко О. Українська мова і мовне життя світу.— С. 31). На думку К. В. Горшкової, за умовами свого існування й тенденціями розвитку ранньофеодальні діалекти за рядом ознак збігалися з поняттям мови (Горшкова К. В. Историческая диалектология русского языка.— М., 1972.— С. 71).

Термін «мікрмова» стосовно лінгвістичних ситуацій донаціонального періоду не зовсім вдалий через його неоднозначність: мікрмовою, як відомо, називають також діалект або варіант певної мови, який функціонує не тільки в усному мовленні, а й у писемності (друку), причому не лише для запису усної народної творчості, а й для творчості літературної⁶⁴.

Поняття «діалект» має історичний зміст⁶⁵. На наш погляд, цей термін може бути застосований до лінгвістичних ситуацій різних історичних періодів, але на кожному етапі позначувана ним реалія матиме певні нюанси. Тому навряд чи можна існуючі визначення територіального діалекту застосовувати ретроспективно аж до дописемного періоду. Отже, виникає потреба в більш узагальненому визначенні цього поняття. Як один з можливих варіантів, найбільш адекватний доісторичній епосі, пропонуємо такий: *територіальний діалект* — це форма існування усного народного мовлення на певній території з притаманними йому рисами, відмінними від локальних особливостей інших мовних спільнот⁶⁶.

Застосування сучасних критеріїв до давніх реалій спостерігається в мовознавчій літературі й щодо хронологізації формування мов як окремих мовних систем. Зокрема, жваву дискусію й значний різнобій серед дослідників викликає час виникнення української мови. З якого часу слід починати її історію?

Залишимо поза увагою численні аматорські опуси, в яких некомпетентні автори шукають коріння української мови десь ще в кам'яному віці й приписують їй якийсь особливий статус не тільки серед слов'янських, а й серед мов усього світу. Проте й у працях, створених на наукових засадах, часто помітна поверховість, фрагментарність, недостатня методологічна виразність авторських позицій, іноді — непослідовність і суперечливість постулатів та висновків⁶⁷.

У науковій літературі трапляються твердження про те, що українська мова як самостійна мовна система існує з часу сформування всіх тих особливостей, що відрізняють її від інших мов (у такому разі, це XVI–XVII ст.). Популярною є й думка про те, що «у визначенні окремоті мови, очевидно, вирішальною є самосвідомість її носіїв, усвідомлення ними своєї мови як оригінальної, властивої тільки їм»⁶⁸. На думку В. В. Німчука, дослідники української мови, як правило, плутають два аспекти цієї проблеми: виникнення й розвиток певної лінгвосистеми та історію цієї системи як найважливішого елементу автоідентифікації (самоідентифікації) й алоідентифікації (чужої ідентифікації) певного етносу. «Мовна свідомість моделює етнічну й навпаки — етнічне самоусвідомлення зумовлює самоусвідомлення своєї мови як окремої. Тому можна твердити, що конкретна етнічна мова, мова певного народу має такий самий вік, як його етнічна самосвідомість»⁶⁹. Отже, народ без чіткої етнічної самосвідомості — це народ безмовний?

⁶⁴ Ткаченко О. Б. Українська мова і мовне життя світу.— С. 81; Дуличенко А. Д. Славянские микроязыки (Вопросы формирования и развития).— Таллинн, 1981.— 323 с.

⁶⁵ З цього приводу див. спеціальну статтю, щоправда, із сучасного погляду занадто заідеологізовану: Десницкая А. В. Об историческом содержании понятия «диалект» // Ленинизм и теоретические проблемы языкознания.— М., 1970.— С. 349–381.

⁶⁶ Пор. також близьке до цього за змістом визначення Г. О. Хабургаєва: діалект — це «засіб спілкування своєрідної групи або населення історично сформованої області поширення специфічних етнографічних особливостей» (Хабургаєв Г. А. Становление русского языка.— М., 1980.— С. 11).

⁶⁷ Приємним винятком можна назвати лише розділ В. В. Німчука «Походження української мови» в уже згадуваній колективній праці «Етнічна та етнокультурна історія України» (К., 2005.— Т. 1. Кн. 2.— С. 351–468), у якому автор, крім викладу деяких загальнотеоретичних проблем глотогенезу, наводить погляди відомих мовознавців XIX–XX ст. на східнослов'янський глотогенез і походження східнослов'янських мов, детально аналізує офіційну радянську теорію східнослов'янського глотогенезу та дослідження проблеми походження української мови в посттоталітарний час.

⁶⁸ Німчук В. В. Походження української мови.— С. 359.

⁶⁹ Там же.— С. 360.

На наш погляд, у пропонованому підході автор сам припускається змішування двох аспектів: суто мовного й соціолінгвістичного, від чого він застерігає інших. Цей підхід непевний і не об'єктивний, оскільки переносить сучасні критерії в глибоку ретроспективу. Історія знає чимало ситуацій, коли через певні обставини (переважно політичні) той чи той народ тривалий час не мав етнічної самосвідомості, але при цьому користувався своєю досить розвиненою мовою, що існувала об'єктивно й була визнаною іншими етнічними спільнотами (наприклад, переважна більшість білорусів ще наприкінці XIX ст. на запитання «хто ви, якої нації?», відповідали: «мы тутэйшыя», але це не було й не могло бути підставою, щоб заперечувати існування білоруської мови).

Оскільки мова є невід'ємною ознакою етносу, можна стверджувати, що й її вік визначається віком відповідного етносу. Встановлення науковими методами віку етносу, як і будь-якого суспільно-історичного явища (держави, міста, культурно-історичного регіону тощо) передбачає необхідність довести неперервність його життя від припущеного часу його виникнення⁷⁰. Підкреслимо — саме *неперервність* етнокультурного розвитку, а не певний постійний набір етномовних ознак є визначальним елементом для будь-якого етносу. Завдяки неперервності розвитку зберігається генетичний зв'язок між окремими фазами розвитку культури та мови даного етнічного організму протягом усього його життя⁷¹.

Неперервність культурно-історичного розвитку суспільства на території сучасної України з деякою гіпотетичністю простежується від середини II тис. до н. е., тобто від періоду появи в цьому регіоні слов'ян, що на той час уже сформувалися як окремий індоєвропейський етнос. На найдавніших східнослов'янських територіях між київською Наддніпрянщиною, Східними Карпатами, Прип'яттю й зоною Степу серед корінного слов'янського населення, історія якого відзначається спадкоємністю, наступністю, відсутністю будь-яких глобальних природничих чи суспільних катаклізмів, які могли б зруйнувати безперервний історичний ланцюг етномовного і культурного розвитку, протягом багатьох віків формувалися етнографічні й мовні особливості, які згодом стали українськими. При цьому наші далекі предки збагачувалися й досягненнями сусідніх неслов'янських племен, зокрема засвоїли високу хліборобську культуру трипільців. Пізніше далекі предки антів, входячи у Скіфську федерацію (VI–III ст. до н. е.), зазнали відчутного впливу з боку іраномовних скіфських племен. Скіфські особливості глибоко проникали в матеріальну і духовну культури наддніпрянських слов'ян, передусім в ідеологію, релігійну та соціальну сфери, у ремесло, фольклор і мистецтво, а частково — і в мову. Зокрема, від скіфів наші предки запозичили обряд тілопокладення померлих у ґрунтових ямах з насипанням над ними курганів (замість давнішого обряду кремації), культ верховного бога (ним став Перун), поклоніння річкам, ушанування берегинь і русалок, задобрювання упирів тощо. Скіфським впливом була зумовлена заміна в цих краях давнього слов'янського орнаменту з традиційними геометричними компонентами, поширеного й нині в Західній Україні, на Поліссі та в Білорусі, орнаментом з відтворенням рослинного і — рідше — тваринного світу (так званий скіфський звіриний стиль). Із цього часу й донині на Середній Наддніпрянщині й далі на схід та південь у народному орнаменті стали переважати різні форми листя, квітів, півні, зозулі, павичі, жар-птиці тощо. Найяскравіше скіфський стиль орнаменту відбиває сучасний петриківський декоративний розпис (у с. Петриківка на Дніпропетровщині).

Пізніше, на рубежі нової ери (від племен археологічної зарубинецької культури II ст. до н. е. — II ст. н. е.) на Наддніпрянщині в ареалі від сучасного Києва

⁷⁰ Залізняк Л. Л. Від склавинів до української нації.— К., 1997.— С. 62.

⁷¹ Там же.— С. 66.

до Канева простежується поява нових місцевих етнографічних рис, які згодом стали характерними ознаками української побутової культури (зокрема традиція білити житла зсередини і зовні вапном або крейдою, розмальовувати печі квітами і птахами, робити призьбу й оздоблювати її червоною глиною тощо)⁷². Разом з тим слід зазначити, що науково доведена й підтверджена безсумнівними археологічними матеріалами неперервність розвитку матеріальної культури на протоукраїнських землях простежується лише від VI ст. н. е., тобто за останні 1500 років. Археологи чітко засвідчують безперервний розвиток протягом цього часу традицій виготовлення посуду і спорудження житлових будівель на Середній Наддніпрянщині й Верхній Наддністрянщині, на Волині та в Галичині⁷³. Усе це є вагомою й цілком достатньою підставою для того, щоб історію українців як окремого етносу починати, услід за М. Грушевським і багатьма іншими істориками, від середини I тис. н. е., тобто безпосередньо від розпаду праслов'янської етномовної спільності. З цього часу на українських етнічних землях протягом 1500 років розвивався один етнос, який від часів пізнього середньовіччя має назву українського⁷⁴.

Формування українського етносу саме від середини I тис. н. е. чітко співвідноситься із загальними закономірностями етногенетичного процесу в тогочасній Європі. Як відзначають дослідники, саме з середини I тис. н. е., тобто після так званого Великого переселення народів і падіння в 476 р. Західної Римської імперії, коли суспільно-політична ситуація в Європі стабілізувалася, «простежується безперервний розвиток не тільки українців, а й інших народів, розташованих у зоні безпосереднього впливу Римської імперії, — французів, іспанців, англійців, німців, румунів, чехів, поляків»⁷⁵. Отже, самостійна історія українців розпочалася синхронно із зародженням і формуванням інших європейських етносів. Виникнення мови окремого етносу, цілком природно, відбувається разом із формуванням самого етносу — часто задовго до появи в нього писемності й державності. Це — об'єктивний процес, на який не впливає усвідомлення чи не усвідомлення конкретною людністю своєї належності до того чи того етносу, визнання чи невизнання його іншими етномовними спільнотами.

Виникнення своєрідних фонетичних, граматичних і лексичних рис, притаманних українській мові, також розтягнулося на тривалий час. Деякі з них з'явилися ще в мовленні східнослов'янських племен, що жили на території сучасної України протягом пізньопраслов'янського періоду, інші формувалися вже після розпаду праслов'янської етномовної спільності (протягом VI–IX ст.), ще інші — в Київській Русі IX–XII ст. і значна їх частина — у період нового етапу самостійної історії східнослов'янських мов, тобто після XI–XII ст.

За послідовністю виникнення можна виділити три основні шари найхарактерніших українських мовних особливостей, що сформувалися протягом відповідних історичних періодів:

- 1) граматичні риси (насамперед значна частина морфологічної системи) й лексика, успадковані від праслов'янської мови (V — VI ст. н. е.);
- 2) мовні особливості, що виникли в дописемний період формування української мови, зокрема й спричинені різними субстратними впливами (VI — X ст.);
- 3) нові фонетичні риси, зумовлені занепадом редукованих **ъ** та **ь** (XI — перша половина XII ст.).

Формування й розвиток конкретної мови, зокрема й української, можна умовно-схематично порівняти з життям людини, протягом якого вона пережи-

⁷² Третьяков П. Н. По следам древних славянских племен.— Ленинград, 1982.— С. 36.

⁷³ Залізняк Л. Л. Зазнач. праця.— С. 129.

⁷⁴ Там же.— С. 67.

⁷⁵ Там же.— С. 63–64.

ває різні не схожі між собою етапи (немовля — підліток — юнацтво — зрілість), але при цьому залишається тією самою особистістю.

Якщо визнати, що після розпаду праслов'янської етномовної спільності з другої половини I тис. н. е. почали формуватися окремі слов'янські етноси та їхні мови, то слід мати на увазі, що на зорі своєї історії українська мова, звичайно ж, істотно відрізнялася від сучасної. На тому етапі в ній ще переважали праслов'янські риси східного ареалу слов'янської прабатьківщини, але поступово з'являлися й нові (насамперед фонетичні), які не характеризували жодну з найближчих споріднених з нею мов. На наступних історичних етапах під дією внутрішньомовних законів розвитку, субстратів, політичної історії й т. ін. українська мова поступово набувала тих притаманних їй особливостей на всіх мовних рівнях, які виділяють її серед інших слов'янських мов ⁷⁶.

Отже, початок формування української мови як окремої лінгвосистеми ми вважаємо початком її історії. На кінець XII ст. формування основних її визначальних рис переважно на фонетичному й морфологічному рівнях завершилося. На подальший розвиток української мови, як і будь-якої іншої, впливали різноманітні соціолінгвістичні чинники, зумовлені входженням українських земель до різних державних утворень, неоднаковим рівнем етнічної й національної самосвідомості українців на різних історичних етапах у різних етномовних ареалах, впливами сусідніх слов'янських і неслов'янських мов тощо. Усі ці аспекти, як і більш глобальні, зокрема становлення української мови як мови української народності (нації), виходять за межі проблематики цієї статті, а тому тут не розглядаються.

Підсумовуючи все сказане, відзначимо, що в порушеному в цьому дослідженні колі проблем є ще чимало дискусійних і не до кінця з'ясованих питань. Свої міркування й висновки ми в жодному разі не вважаємо істиною в останній інстанції й поділяємо справедливе зауваження Ф. П. Філіна про те, що історик мови «має бути завжди готовий до того, що його територіально-хронологічні визначення багато в чому будуть заперечуватися, виправлятися або навіть відкидатися іншими дослідниками» ⁷⁷. Це саме стосується й більш узагальнених і суто теоретичних проблем. У ситуації, коли абсолютна більшість авторів статей і монографій на теми українського етно- і глотогенезу обмежується лише констатацією загальних суспільно-історичних фактів та аналізом окремих рис мовної системи без викладу свого розуміння принципів етно- і лінгвотворення, навіть дискусійні публікації спонукатимуть до роздумів та нових пошуків і сприятимуть дальшому науковому поступу.

Н. Р. PIVTORAK

SOME METHODOLOGICAL PROBLEMS OF THE PRESENT-DAY RESEARCH ON THE ETHNO- AND GLOTTOGENESIS OF THE EAST SLAVS

The author argues for the necessity of employing many-sided approach in ethnogenetic research using linguistic as well as historical, archaeological, anthropological and other relevant data. He discusses perspectives and shortcomings of present-day studies in this field, main results obtained by East Slavonic specialists in the humanities using such comprehensive approach, and the problem of the origin of Ukrainian, also touching upon some other important methodological issues of historical linguistics.

Key words: glottogenesis of the East Slavs, ethnogenesis of the East Slavs, Common Slavonic ethnolinguistic community, Proto-Ukrainian period, the East Slavs.

⁷⁶ На наш погляд, найбільш вдалу періодизацію історії української мови як лінгвосистеми запропонував В. В. Німчук, з якою ми повністю солідарні з деякими застереженнями лише щодо термінології (див.: *Німчук В. В. Походження української мови.* — С. 448).

⁷⁷ *Філин Ф. П. Древнерусские диалектные зоны и происхождение восточнославянских языков.* — С. 3.